

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan

JAARBOEK 2014

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Voorbeelden van eerste-generatiepijpen en een houten pijpje in de vorm van een scheepje, gevonden in Amsterdam.
Op de achtergrond scherven van steengoed, majolica en porselein, 1590-1625. (Foto Bert van der Lingen)

Achterzijde omslag: Figurale dubbelwandige pijp met afbeelding van Lodewijk Napoleon, gemaakt in Ruhla, Duitsland. (Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)

ISBN: 978-90-801138-5-5

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiensz. Overwesel, 1722 Bert van der Lingen	9
Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier Arthur van Esveld	13
Een Jonaspip uit Keulen Ruud Stam	19
Het zeventiende eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij? Ron de Haan	23
Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt Bert van der Lingen	27
Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant Arjan de Haan	31
Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw) Bert van der Lingen	39
De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen) Ron de Haan	55
Samengestelde messing deksels uit Thüringen op pijpen uit Tophane, Ruhla en Schemnitz Arjan de Haan	69
De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid Ruud Stam	75
Pijprokers op keramiek Wiard Krook	87
Een ‘tobacqy pyp met tin beslaegen’ in een linnenkast in Dokkum, 1604 Bert van der Lingen	93
Is het bijmerk een betrouwbaar dateringsmerk? Ruud Stam	99
De republikeinse held van een vrijwel onbekende Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakerijen in Straatsburg Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber	105
Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625 Bert van der Lingen	111
English summaries	148

Voorwoord

Voor u ligt het tweede jaarboek van de 'PKN, stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Na de publicatie van ons eerste jaarboek hebben we veel positieve reacties ontvangen. Het kostte dan ook weinig moeite om de energie te vinden om dit tweede jaarboek samen te stellen. Naast de positieve reacties hebben we ook opbouwende kritiek ontvangen uit de academische wereld. Dit had vooral te maken met de opmaak van de artikelen en de leesbaarheid. Mede hierdoor ziet U een aantal veranderingen die we hebben doorgevoerd. De belangrijkste aanpassing is het font. Deze is veranderd van Arial naar Helvetica, waardoor de artikelen makkelijker leesbaar zijn en waardoor er meer tekst op een pagina past. Verder is de regelafstand aangepast en hebben alle pagina's headers gekregen. Dit vergemakkelijkt het terugvinden van de bron als artikelen los verwerkt worden. Tot slot zijn nu zo veel mogelijk de afmetingen van de voorwerpen, middels een meetlatje of in de tekst bij de afbeeldingen, weergegeven.

We hebben ook dit jaar getracht zoveel mogelijk variatie aan te brengen in de artikelen en daarbij de Nederlandse vondsten niet over het hoofd te zien. Zo zijn in het jaarboek onder meer bijdragen te vinden van Bert van der Lingen, over een grote en zeer zeldzame groep eerste-generatiepijpen uit Amsterdam, Ron de Haan schrijft over het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met TS en Wiard Krook heeft een artikel over pijprokers op zeventiende- en achttiende-eeuwse borden. Bijzondere vondsten uit Nederlandse bodem zijn de Ottomaanse tabakspijpen die door Bert van der Lingen worden beschreven.

Uiteraard treft u ook artikelen aan die over de landsgrenzen gaan. Zo heeft Ruud Stam bijdragen over een bijzondere zeventiende-eeuwse Jonas pijp uit Keulen en over de Belgische export en import van pijpen na de onafhankelijkheid en Arthur van Esveld schrijft over de overname van Noël door Gambier. Ron de Haan heeft verder nog een bijdrage over de pijpenfabricage in Ruhla en Arjan de Haan beschrijft een bijzondere groep kleipijpen uit de Levant.

Wij wensen u veel leesplezier in dit tweede jaarboek van de Stichting PKN,

Arjan de Haan
Bert van der Lingen

Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant

Arjan de Haan

Recentelijk is een kleine maar buitengewoon interessante groep kleipijpen uit de Levant boven water gekomen. De groep komt uit een oude inboedel en was klaarblijkelijk bij elkaar gebleven sinds de eerste eigenaar de pijpen kocht. Een zoektocht naar referentiemateriaal heeft weinig opgebracht. Deze kleine groep pijpen heeft andere kenmerken dan de tot nu toe bekende pijpen uit de Levant.

Omschrijving

De groep bestaat in totaal uit acht kleipijpen. (Afb. 1) Zes van deze pijpen zijn relatief simpele modellen. (Afb. 8-13). De andere twee zijn buitengewoon fijn afgewerkte pijpen met een goudversiering, die over het algemeen alleen op Tophane aardewerk van hoge kwaliteit te vinden is. (Afb. 14-15) Slechts één van deze pijpen is gerookt. (Afb. 12). Alle acht pijpen zijn gemaakt van roodbakkende klei.

Het belangrijkste aspect dat alle pijpen delen is, dat de binnenzijde van de cilindrische tabaksketel een vlakke bodem heeft. De binnenwand van de ketel toont fijne lijnen die aantonen dat de pijpen op een pottenbakkerswiel gedraaid zijn. De bodem van de ketel vertoont schraapsoren, een specifieke handeling van de pottenbakker om de bodem van de ketel vlak te maken.

Comparatief onderzoek naar een groep van circa 180 vergelijkbare pijpen uit de Levant toont aan dat de binnenzijde van de ketel altijd trechtervormig is, waarbij de hellingshoek varieert. Slechts twee van deze pijpen laten enige gelijkenis zien met de pijpen die in dit artikel beschreven worden.

Afb. 1. Overzicht van de acht pijpen.

Een ander kenmerk van de acht pijpen is hun extreem hoge kwaliteit. Dit is eenvoudig vast te stellen bij de twee pijpen, die uitgebreid versierd zijn met radeerstempels en gewone stempels, en afgewerkt met goudversiering. De zes eenvoudigere modellen vereisen meer inzicht.

Het meest opvallende kenmerk is de dunne ketelwand. Bij sommige modellen is die slechts twee millimeter op het dikste punt. (Afb. 8-10) Hierdoor is een spiraalvormige verdraaiing in de klei te zien, ontstaan door het draaien van de klei op een pottenbakkerswiel.¹ Ook bij de bodem van de ketel is de geringe dikte van de wand waar te nemen. In sommige gevallen benadert deze twee tot drie millimeter. Dit is lastig om te meten vanwege de aanwezigheid van de rattestaartverbinding tussen ketel en manchete. De buitengewoon fijne constructie van deze pijpen zou een verklaring kunnen zijn waarom vergelijkbare stukken moeilijk te vinden zijn.

De merken

Van de acht pijpen zijn er zeven gemerkt. Meerdere pijpen uit deze groep zijn gemaakt door dezelfde pijpenmaker, hetgeen een goed inzicht geeft in zijn vakmanschap. De pijpen in afbeeldingen 8, 9 en 10 zijn gemerkt met dezelfde stempel. Dit merk is te lezen als *Hiali*. Het merk op de pijp in afbeelding 11 is een variant van de vorige stempel en wordt op dezelfde wijze gelezen. Of het schrift op deze stempels Arabisch of Perzisch is, is onduidelijk² en valt niet op te maken uit het gebruikte alfabet. Echter, aangezien Perzisch (oud-Perzisch) hoofdzakelijk gebruikt is in middeleeuws Iran, is het waarschijnlijk dat het hier om Arabisch gaat.

De merken op de pijpen in afbeelding 12 en 13 verschillen licht van elkaar, maar beide zijn te lezen als *Yekta* in het Perzisch.³ Deze naam is gebruikt door verscheidene generaties pijpenmakers⁴ en diverse merken met deze naam zijn vastgelegd.⁵ Het merk op de pijp in afbeelding 15 is te lezen als *Javan* in het Perzisch, hetgeen 'jong' betekent.⁶

In de tijd van het Ottomaanse Rijk waren de talen gemengd. Er bestond niet slechts één taal voor het gehele rijk. Perzisch werd gesproken in en om Iran en nauwelijks in Turkije. Perzisch was ook de taal van het Indiase hof tot circa 1835.⁷

In Egypte was de hoofdtaal Egyptisch Arabisch (en diverse Arabische dialecten) met wat Perzische invloeden aan de oostgrens, terwijl in Turkije minder dan 2% van de bevolking Arabisch sprak. De hoofdtaal in Turkije was Ottomaans Turks. Deze taal bevatte veel vocabulaire van de veroverde landen.

De decoraties

Verscheidene van de pijpen hebben enkel de simpelste versieringen; dunne radeerstempels langs de randen, en op de connectie tussen de ketel en de manchete langs de rattestaart. (Afb. 9, 10, 12 en 13)

Drie van de andere pijpen hebben een apart zigzagpatroon

dat is ontstaan door het gebruik van driehoekige stempels en graving. (Afb. 8, 11 en 15) Dit type decoratie is zeldzaam en voorbeelden in referentiecollecties zijn niet gevonden.

De twee uitbundig gedecoreerde pijpen hebben vergelijkbare versieringen op de manchet. Deze gefacetteerde versiering is ontstaan door het gebruik van driehoekige stempels. De algehele versiering van deze twee pijpen komt sterk overeen met de pijpen op afbeelding 2 en 4. Wanneer we deze pijpen vergelijken met voorbeelden uit Tophane (Turkije) hebben ze duidelijk een ander voorkomen. Deze verschillen laten zich echter niet gemakkelijk in tekst uitleggen.

Datering van de pijpen

Archeologische vondsten uit het fort van Belgrado (Servië) geven aanwijzingen voor de productieperiode van de acht pijpen.⁸ Sommige van de hier gepubliceerde pijpen uit Context 2 tonen sterke overeenkomsten in typologie en decoratie. De meeste van de gepubliceerde pijpen uit Context 3 tonen sterke overeenkomsten in klei en decoratie, maar minder in typologie. Dit geeft een vrij ruim tijds kader van vóór 1750 tot 1813.

Veel van de archeologische vondsten uit Ochakiv (Ukraine) komen sterk overeen met een aantal van de pijpen die beschreven worden in dit artikel, waaronder een pijp die nagenoeg identiek is als afbeelding 13.⁹ Billiaieva beschrijft deze pijpen als achttiende-eeuws.

Verder inzicht omtrent de datering kan gegeven worden door een pijp (Afb. 9)¹⁰ die sterk overeenkomt met de pijpen in afbeelding 8 en 9. Deze pijp vertoont vergelijkbare klei, afwerking, decoratie en cilindrische tabaksketel en is afgewerkt met een vuur vergulde, messing afmontering van westerse makelij, hoogstwaarschijnlijk uit Duitsland. Het type deksel dat gebruikt is op deze pijp is ook bekend van hoge kwaliteit porseleinen stummelpijpen van producenten als Meissen en KPM. Deze pijpen zijn over het algemeen te dateren als eerste kwart negentiende eeuw.¹¹

Afb. 2. Kleipijp met West Europese afmontering. (coll. R. de Haan)

Afb. 3. Wielpijp uit Assiut. (collectie auteur, AH-1023) Rechts een tekening van een vergelijkbare pijp uit Fairholt, 1862.

Een bijzondere pijp

Eén van de pijpen is erg ongewoon. (Afb. 15) Aan beide zijden van de ketel zit een pen gemaakt van klei. Deze pennen zijn bedoeld als assen voor wielen. Dit is een zeldzaam fenomeen op kleipijpen. De pijp heeft een dunne, cilindrische rand (ongeveer 1,8 mm dik) die uitloopt in een afgeronde schouder. Deze constructie is bedoeld om een deksel van klei te ondersteunen. Een vergelijkbare pijp met deksel van klei is te zien in afbeelding 4.¹²

Tot voor kort waren alleen voorbeelden uit Assiut (Egypte) bekend.¹³ (Afb. 3) Deze pijpen werden normaliter gemaakt van rode klei, vergelijkbaar met Tophane aardewerk, en zijn over het algemeen minder verfijnd als product als gekeken wordt naar model, afwerking en decoratie.

In een negentiende-eeuws reisrapport werd dit type pijp beschreven.¹⁴

The pipe-makers exercise much fancy in their art, and are constantly varying their designs. The last novelty was the production of a very large bowl, with wheels on each side moving freely on a pivot, all made in red and black clay: it is not without its merit on the score of utility; for pipe-stems, as used by gentlemen, are generally from four to six feet in length, and they are frequently pushed toward and attendant to be refilled, as the smoker sits on the divan.

Afb. 4. Kleipijp met deksel van klei.

Inmiddels is er, naast de pijpen uit Assiut, ook een wielpijp bekend uit Tophane. (Afb. 5-7) Deze pijp vertoont een vergelijkbare constructie als de pijp in afbeelding 15 en is gemerkt 'HAGIMEMET CONSPLÉ'

Conclusies

Hoewel aan de hand van dit onderzoek geen concrete conclusies getrokken kunnen worden met betrekking tot productieplaats en productiedatum, geeft het onderzoek wel iets anders aan. De bevindingen wijzen duidelijk niet naar Istanboel als bron voor deze pijpen.

Dit kan wijzen op mogelijke andere locaties als herkomst van deze pijpen. Egypte is hierbij een zeer waarschijnlijke optie. Het land heeft een geschiedenis van het vervaardigen van aardewerk en pijpen van hoge kwaliteit, met name in Caïro en Assiut. Fairholt beschrijft deze pijpen¹⁵:

'Egyptian pipes, made of a peculiarly fine clay, of a delicate red tint; and with a surface as smooth and polished as agate. These pipes are made at Osioot on the Nile, and sent thence to Cairo.'

De vaklieden zouden zeker in staat zijn geweest om de kwaliteit van pijpen, zoals in dit artikel beschreven, te produceren.

Afb. 5. Het merk op de pijp uit afbeelding 5: "HAGIMEMET CONSPLÉ".

Afb. 6. Bijzondere wielpijp uit Tophane (Istanboel), Turkije. (coll. auteur AH-1024)

Noten:

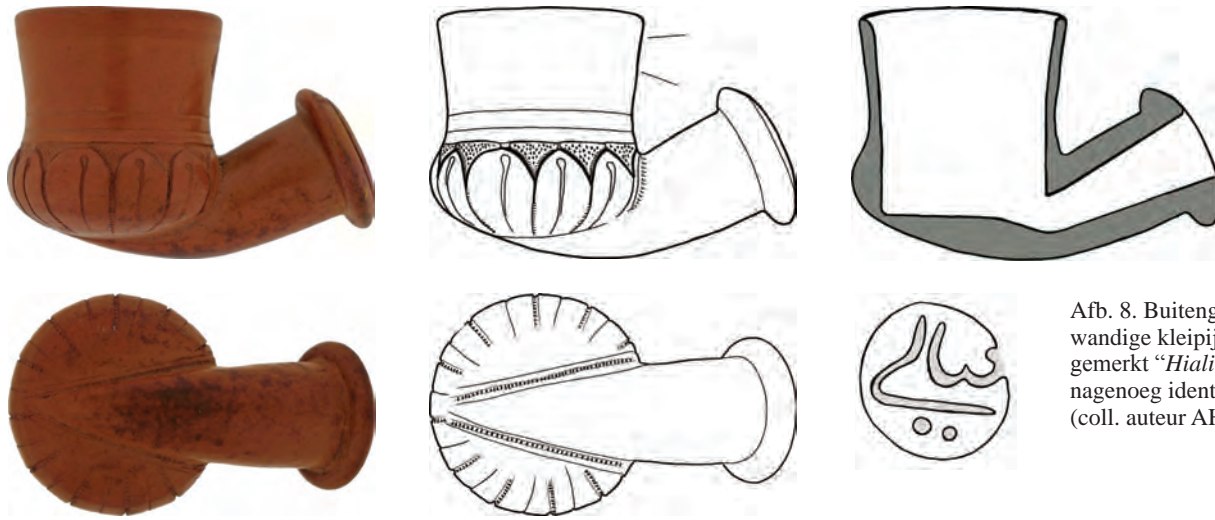
- 1 Pers. Comm. Ruud Stam.
- 2 Pers. Comm. Soheil Torkan.
- 3 Pers. Comm. Soheil Torkan.
- 4 Bakla, 2007, p. 366.
- 5 Bakla, 2007, p. 137.
- 6 Pers. Comm. Soheil Torkan.
- 7 De Britse overheersers in India besloten in 1835 om de officiële taal van Perzisch door Engels te vervangen.
- 8 Bikiç, 2013, p. 5, Figure 4.
- 9 Biliaieva, 2012, p. 101, Figure 6, nr. 6.
- 10 Collectie R.J. de Haan (Voorheen SEITA coll.nr. J1222.)
- 11 Morgenroth, 1989, p.XXXIV.
- 12 Bayraktar, 1990, p. 17. Deze foto toont een pijp met twee deksels. Vermoedelijk hoort de bovenste deksel niet bij deze pijp.
- 13 Het Amsterdam Pipe Museum heeft een vergelijkbaar exemplaar in de collectie (PK 11.282) en geeft als productie locatie 'vermoedelijk Assiut'. Een voorzichtige vergelijking met Asyut aardewerk in de collectie van het Victoria en Albert Museum (C.7-1958) bevestigt dit vermoeden.
- 14 Fairholt, 1862, p. 174-175.
- 15 Fairholt, 1859, p. 207.

Literatuur:

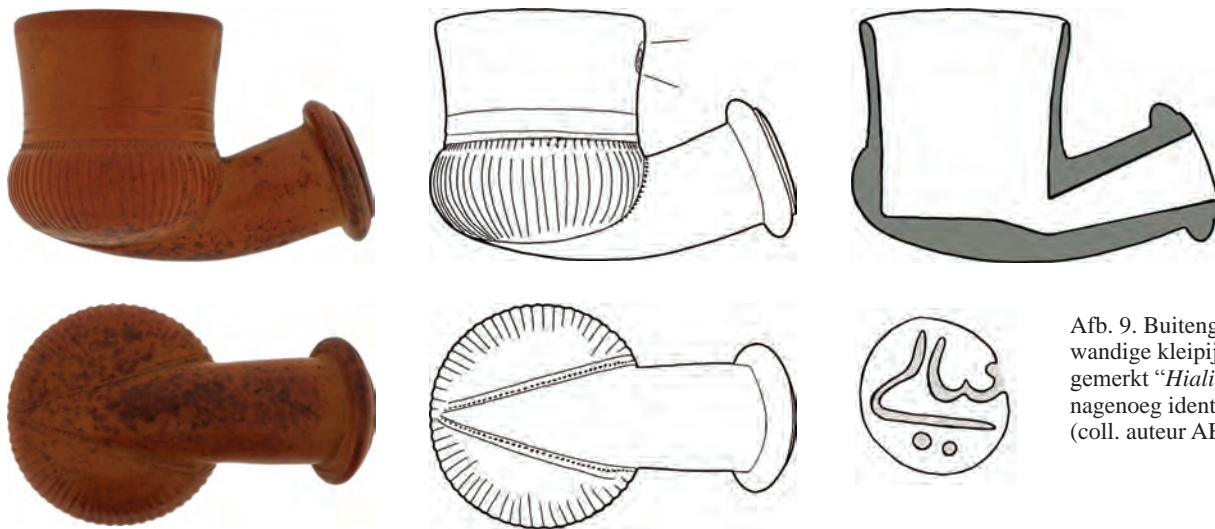
- Bakla, E. (2007). *Tophane Lüleciligi*. Istanbul: Promat Matbaacilik A.S.
- Bayraktar, N. (1990). Tütün Lüleleri Tophane isi Eserler. *Türkiyimiz, Külyür ve dergisi*, 16-25.
- Bikiç, V. (2013). Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology. *Journal of the Académie Internationale de la pipe.*, 2012.
- Biliaieva, S. (2012). The collection of Ottoman pipes from archaeological investigations in the north black sea area of the Ukraine. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2010.
- Fairholt, F. (1859). *Tobacco: Its History and Associations*. London: Chapman and Hall.
- Fairholt, F. W. (1862). *Up the Nile, and home again, a handbook for travellers and a travel-book for the library*. Londen: Chapman and Hall.
- Morgenroth, W. (1989). *Tabakpfeifen sammeln Kunstwerke in Porzellan*. München: Verlag Laterna Magica.

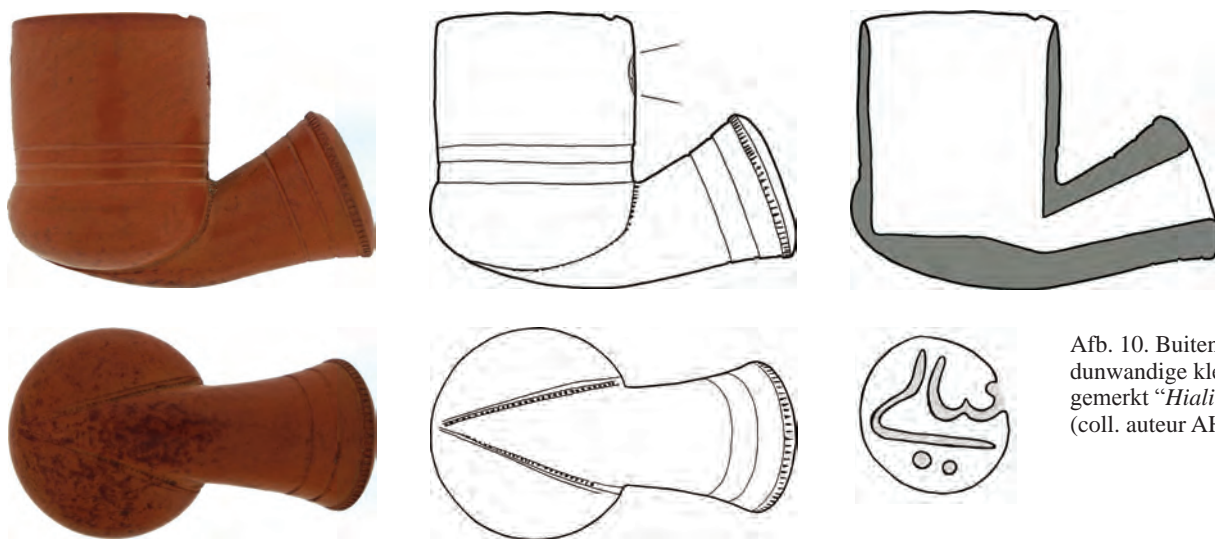
Afb. 7. De pijp uit afbeelding 5 gedeconstrueerd.

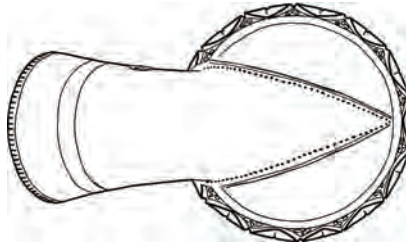
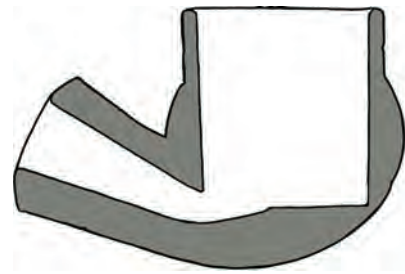
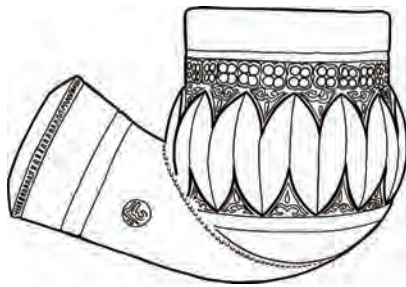
Afb. 8. Buitengewoon dunwandige kleipijp (tsjiboek) gemerkt "Hial". Dit model is nagenoeg identiek aan afb. 8. (coll. auteur AH-1022)

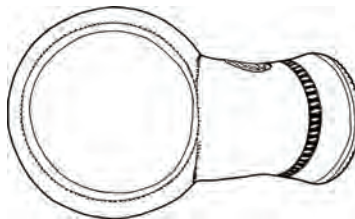
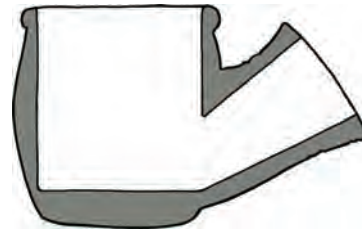
Afb. 9. Buitengewoon dunwandige kleipijp (tsjiboek) gemerkt "Hial". Dit model is nagenoeg identiek aan afb. 7. (coll. auteur AH-1021)

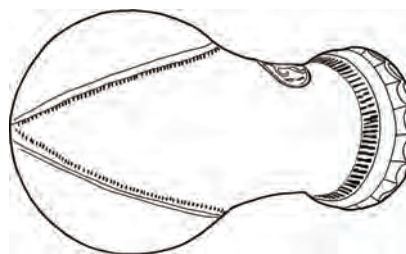
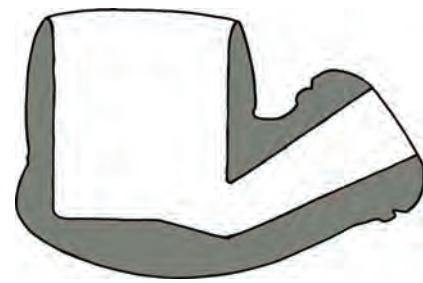
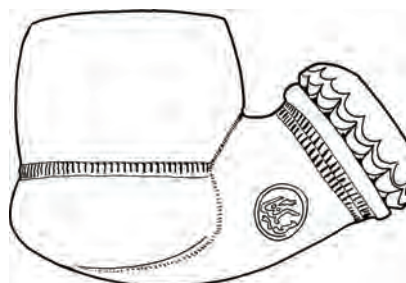
Afb. 10. Buitengewoon dunwandige kleipijp (tsjiboek) gemerkt "Hial". (coll. auteur AH-1020)

Afb. 11. Dunwandige kleipijp (tsjiboek) met bolle buik en zig-zag versiering. Gemerkt "Hial". (coll. auteur AH-1019)

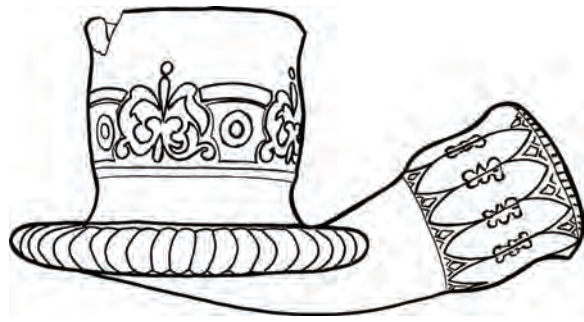

Afb. 12. Dunwandige kleipijp (tsjiboek) in de vorm van een opslagpot. Gemerkt "Yekta". (coll. auteur AH-1018)

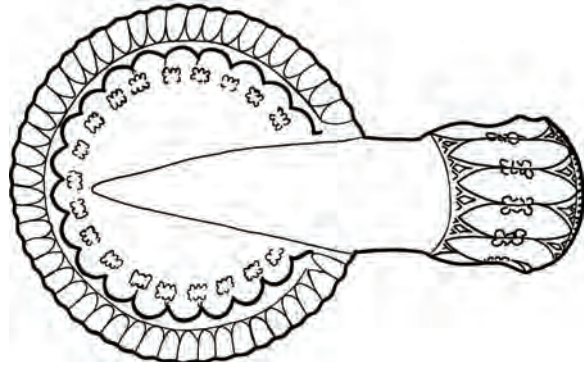

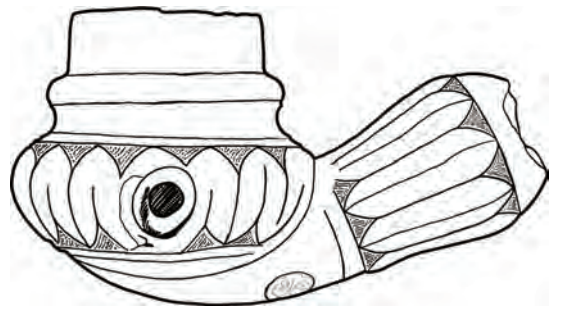
Afb. 13. Kleipijp (tsjiboek) met iets vollere ketelvorm dan de overige pijpen uit deze groep. Gemerkt "Yekta". (coll. auteur AH-1017)

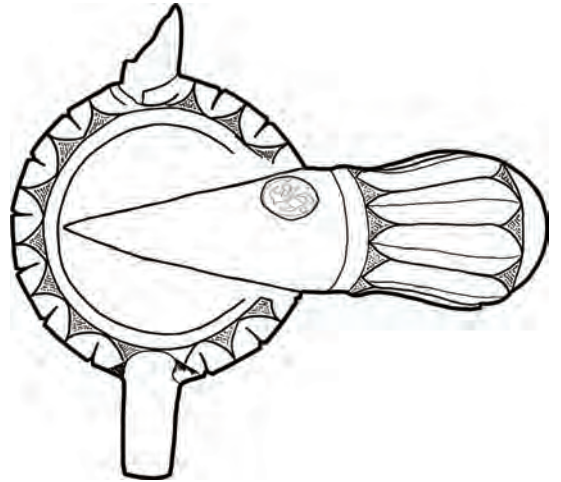
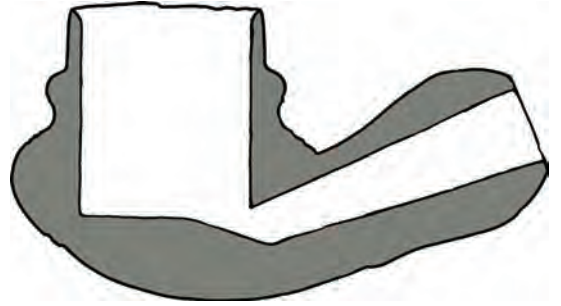

Afb. 14. Buitengewoon dunwandige kleipijp (tsjiboek), met extreem fijne vormgeving en afwerking. Ongemerkt. (coll. auteur AH-1015)

Afb. 15. Bijzondere kleipijp (tsjiboek) met wielassen gemaakt van klei. Bijzonder fijne vormgeving en afwerking. Gemerkt "Javan". (coll. auteur AH-1016)

**Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant / A
special group of Ottoman clay pipes from the Levant**

Arjan de Haan

In this article a small but extremely interesting group of clay pipes, from an unknown production centre in the Levant, is discussed. These pipes have different characteristics from the hitherto known pipes of this geographic area. The group consists of six relatively simple models and two extremely elaborate pipes with gold decoration. The gold decoration is the same as we see in high quality Tophane pottery from Turkey. Important characteristics are their extreme high quality and the fact that all the pipes have a flat bottom inside the tobacco bowl. A comparative study, of a group of about 180 similar pipes from the Levant, show that the bowl is always funnel-shaped. The pipes were made on the potter's wheel. It is even more striking, therefore, that they have thin bowls of only two millimetres at their thickest point. One of the pipes is particularly unusual. On both sides of the bowl pins are designed as axles for wheels. This is a rare phenomenon in clay pipes. Contrary to what would be expected, the findings of the research clearly do not point to Istanbul as a source for these pipes. Although we cannot name the production centre with certainty they have, most probably, been made in Assyut (Egypt).

